

УДК (477)340.1“1950/1960”

К.М. ЛІСОГорова, канд. юрид. наук,
доц., Національний юридичний університет імені
Ярослава Мудрого

ВИПРАВНО-ТРУДОВЕ ПРАВО В УРСР В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РОКІВ)

Ключові слова: виправно-трудова право, деста-
лінізація, виправно-трудова система

У першій половині 1950-х рр. відкрились можливості для здійснення нової політики, в якій була гостра потреба. Ця політика знайшла своє відображення насамперед у перших кроках щодо десталінізації суспільства, а саме: припинення масових репресій, початок реабілітації незаконно репресованих, критика культу особи Й. Сталіна.

Вже наприкінці 1950-х років в Україні були зафіксовані перші прояви дисидентства. Його розгортання мало свої специфічні особливості. Українські правозахисники висували вимоги національної незалежності. Стрижневою ідеєю, яка цементувала весь рух, було гасло національного самовизначення [1, с.452].

Десталінізація суспільного життя знайшла своє відображення у формуванні цілого покоління «шестидесятників» (насамперед діячів науки, культури, мистецтва), розширенні творчого потенціалу інтелігенції. Саме «шестидесятники» зіграли важливу роль у суспільно-політичних процесах другої половини 80-х – початку 90-х років у проголошенні та становленні суверенної України.

В роки «відлиги» почало формуватися покоління людей, яке вперше поставило під сумнів офіційно декларовані комуністичні цінності та ідеали на тлі примусової тяжкої праці мільйонів радянських людей. Поступовий відхід від сталінської тоталітарної системи формував нову суспільну свідомість, нові

погляди на минуле та майбутнє українського народу [2, с.333].

Однак реформи М. Хрущова внаслідок їх непослідовності та половинчастості не торкнулися основ командно-адміністративної системи, підвалин тоталітаризму і тому не відбулося кардинальних змін ні в економіці, ні в інших сферах життєдіяльності суспільства. А на кінець правління М. Хрущова здійснювалось поступове відновлення вертикальної системи управління, зменшення ролі республіканських органів влади та управління.

Механізм функціонування, правова основа виправно-трудової політики в УРСР в період десталінізації (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років) знайшла своє відображення у наукових працях О.М. Джужи, В.М. Прусса, Д.В. Ягунова, І.Г. Біласа та інших дослідників. Тому зважаючи на певні прогалини, метою статті є поглиблена розвідка виправно-трудового права в УРСР в період десталінізації.

Процес реабілітації незаконно засуджених розпочався майже відразу після смерті Й. Сталіна – в кінці березня 1953 р. Тоді ж було оголошено амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські та деякі військові злочини. Під амністію потрапляли вагітні жінки, неповнолітні віком до 18 років та жінки, що мали дітей до десяти років. Указ Президії Верховної Ради СРСР передбачав скорочення наполовину строку покарання тим, хто був засуджений на строк п'ять років [3, с.139].

Звільненню підлягало близько мільйона засуджених, однак не ті, хто був ув'язнений за «політичні злочини».

В зазначений період порядок виконання і умови відбування покарання в УРСР регулював прийнятий ВУЦВК 23.10.1925 р. Виправно-трудова кодекс УСРР.

Ряд інструкцій та циркулярів, які були присвячені питанням трудового перевиховання засуджених, було видано ще у 1920 р. У цих документах перед виправно-трудовами

органами було поставлено завдання залучення до трудового процесу максимальної кількості засуджених [4, с.24].

Прийняття Виправно-трудового кодексу УСРР було зумовлене нагальною потребою об'єднання в єдиному нормативно-правовому акті всіх постанов, циркулярів та інших документів, які були видані різними державними органами і визначали порядок та умови виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, а також виконання керівних положень Основних засад кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1924 р. [5].

Слід зазначити, що виправно-трудова кодекс УСРР 1925 р. фактично діяв до початку 1930-хрр., оскільки з цього часу фактично уся повнота влади у сфері каральної політики зосереджена у НКВС.

У березні 1953 р. Міністерство державної безпеки СРСР та Міністерство внутрішніх справ СРСР були об'єднані у Міністерство внутрішніх справ СРСР.

При цьому тюрми, слідчі ізолятори та трудові колонії неповнолітніх були залишені у віданні МВС, а виправно-трудова колонії і табори передані у підпорядкування Міністерства юстиції. Таке рішення не виправдало себе, і на початку 1954 р. виправно-трудова колонії і табори були повернуті у відання МВС [6].

У вересні 1953 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР, у відповідності з яким Верховному суду надавалося право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх ОДПУ, «трійок» НКВС та «особливої наради» при НКВС-МДБ-МВС СРСР. Тоді ж було скасовано військові трибунали військ МВС, «особливу раду» МВС, а також постанову ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» [7, с.371–372].

На виконання постанов ЦК КПРС, розпорядження Ради Міністрів СРСР від 10.07.1954 р. було затверджене «Положення

про виправно-трудова табори і колонії МВС СРСР», оголошене наказом МВС СРСР від 17.07.1954 р. Ряд норм положення суттєво відрізнявся від норм попередніх підзаконних нормативних актів у галузі режиму тримання засуджених. Так, зокрема, низку позитивних норм містили розділи Положення, що стосувались: політико-виховної роботи, прав та обов'язків засуджених, заходів заохочення та стягнення, житлово-побутового, медичного матеріального забезпечення, умовно-дострокового звільнення та окремих заходів допомоги після звільнення (патронажу) [8, с.120–121].

В цілому система виправно-трудова установ залишалась закритою та автономною, вона зберегла вигляд мілітаризованої організації, яка знаходилась у підпорядкуванні МВС. Цей період характеризувався також і тим, що одночасно з «відлигою» спалахнула велика кількість бунтів засуджених, які жорстоко придушувались з використанням авіації та танків [9, с.29].

Зміни у внутрішньому законодавстві СРСР, а згодом УРСР були зумовлені не стільки свідомою політикою центральних та республіканських урядових структур, скільки входженням СРСР до складу міжнародних інституцій, зокрема Організації Об'єднаних Націй, та поступовою адаптацією внутрішнього законодавства в галузі прав людини, визначених міжнародним співтовариством [8, с.121].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.07.1954 р. було запроваджено процедуру умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі за поданням тюремної чи табірної адміністрації [10, с.32].

До проведення виправно-трудова політики держава прагнула залучити громадськість. Громадськість мала право клопотати про пом'якшення покарання, умовне засудження, умовно-дострокове звільнення. Суд міг покласти на трудовий колектив, за його згоди, обов'язки спостереження за умовно-звільненим протягом невідбутої частини покарання.

Роботу громадськості з особами, які звільнилися з ув'язнення, спрямовували спостережні комісії та комісії у справах неповнолітніх [11, с.447–448].

Загалом, після того, як у 1956 році було визнано за необхідність залучення громадськості до діяльності виправно-трудових установ, перші Положення про спостережні комісії були прийняті Радами Міністрів усіх союзних республік у період з лютого по листопад 1957 року [12, с.129].

Державне управління виправними установами СРСР було побудоване на принципах жорсткого підпорядкування центру та відсутності соціальної спрямованості. Упродовж багатьох років змінювалась належність системи виправних установ, але концептуальні засади їх діяльності залишались незмінними: фактично вони були додатком до НКВС і перетворились на найбільшу промислову організацію з використанням переважно некваліфікованої робочої сили та неоплачуваною працею [13, с.106–107].

Діяльність керівників виправно-трудових установ контролювалась керівництвом Міністерства внутрішніх справ, місцевими партійними та радянськими органами, прокуратурою та спостережливими комісіями. Саме спостережні комісії та прокуратура мали право контролю за законністю та обґрунтованістю утримання ув'язнених в місцях позбавлення волі [14, с.241].

Перед XX з'їздом КПРС, на якому була зроблена перша рішуча політична спроба розвінчати культ особи Сталіна та показати пов'язані з ним беззаконня, з'явилося декілька неопублікованих нормативних актів щодо реабілітації необґрунтовано репресованих і часткового відшкодування заподіяної шкоди, трудового стажу, працевлаштування, пенсійного забезпечення [15].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30.12.1956 р. обласні управління Міністерства внутрішніх справ мали бути підпорядковані обласним Радам депутатів трудящих, а також

перетворені управління, відділи (відділення) міліції в містах і районах в управління, відділи(відділення) міліції виконавчих комітетів міських і районних Рад [16, с.238].

У грудні 1958 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою затвердила «Положення про виправно-трудова колонії та тюрми», яке детально регулювало діяльність виправно-трудових установ для дорослих засуджених, підготувало підґрунтя для переходу від підзаконних актів виправно-трудового характеру до виправно-трудового законодавства [14, с.12]. Слід зазначити, що дане Положення діяло лише короткий час.

В нормативних актах, виданих в 1954–1958 роках, неодмінно підкреслювалось, що головним завданням виправно-трудових установ було виправлення та перевиховання засуджених шляхом залучення їх до суспільно корисної праці. Виправно-трудова установа стала підзвітними у своїй діяльності радам депутатів трудящих [17, с.242].

У 1960 році Міністерство внутрішніх справ СРСР було ліквідовано. МВС союзних республік здійснювало керівництво органами внутрішніх справ.

Також кримінальне право України розвивалось в бік його гуманізації: звужувалась і пом'якшувалась кримінальна відповідальність за діяння, які не становили великої небезпеки для суспільства і держави. У той же час Кримінальний кодекс УРСР (1960 р.) включав статтю 62 «Антирадянська агітація і пропаганда», яка забезпечувала збереження на практиці політичних репресій проти інакомислячих. Починаючи з 1961 р., на рівні Союзу РСР приймалися кримінальні законодавчі акти, якими підсилювався кримінально-правовий примус як метод керування суспільством [18, с.476–477].

У Підсумковому документі Віденського конгресу по захисту прав людини у кримінальному процесі (20 червня – 4 липня 1960 р.), який відбувався під егідою ООН за участю СРСР, зокрема, говорилося про те, що держа-

ва зобов'язана належним чином відшкодувати збитки реабілітованому або його спадкоємцям [15].

Поряд із прийняттям нових кримінальних та кримінально-процесуальних кодексів, у 1961 році в усіх союзних республіках були прийняті республіканські положення про виправно-трудова колонії і тюрми МВС. В Україні таке Положення було затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 21.07.1961 року [19].

Фактично Положення діяло до липня 1969 року. У Положенні була визначена структура виправно-трудова установ, основу якої становили виправно-трудова колонії чотирьох видів режиму (для дорослих), були зазначені порядок і підстави звільнення ув'язнених виправно-трудова установ, приділено увагу їх працевлаштуванню після звільнення, з зобов'язанням виконкомів місцевих Рад забезпечити їх роботою не пізніше двотижневого строку з дня звернення за сприянням у працевлаштуванні [19].

У 1964 році в УРСР та більшості союзних республік була передбачена організація нового виду виправно-трудова колонії – поселення для осіб, які твердо стали на шлях виправлення.

20.03.1964 року Президією Верховної Ради СРСР був прийнятий Указ «Про умовне звільнення з місць позбавлення волі засуджених, які стали на шлях виправлення, для роботи на будівництві підприємств народного господарства». Відповідно до Указу, справи щодо умовного звільнення повинні були розглядатися районними (міськими) народними судами за поданням адміністрації виправно-трудова закладу [20].

Умовне звільнення засуджених від подальшого відбування покарання могло бути застосовано судом тільки по відношенню до тих засуджених до позбавлення волі, які: 1) були засуджені до позбавлення волі вперше; 2) підпадали під умовно-дострокове звільнення; 3) фактично відбули певну частину

строку покарання; 4) стали на шлях виправлення; 5) були працездатними; 6) мали бажання чесно працювати на будівництві [12, с.286].

Підготовка нової кодифікації виправно-трудова законодавства здійснювалась на протязі декількох років. Питання щодо цього було поставлено ще на шостій сесії Верховної Ради СРСР IV скликання, а потім на другій сесії Верховної Ради СРСР V скликання у грудні 1958 р. До підготовки кодифікації були залучені вчені, практичні співробітники виправно-трудова установ, органів суду, прокуратури та інших установ. Були проведені наукові конференції стосовно проблем кодифікації [17, с.244]. Так, у травні 1959 р. у Києві відбулась міжреспубліканська наукова конференція, присвячена кодифікації законодавства, і на якій були висловлені думки щодо включення до виправно-трудова кодексів республік спеціальної глави про обов'язки і права засуджених [14, с.241].

У липні 1969 р. Верховна Рада СРСР прийняла Основи виправно-трудова законодавства Союзу РСР і союзних республік. На їх основі в УРСР у грудні 1970 р. було затверджено Виправно-трудова кодекс УРСР, введений в дію з 01.06.1971 р.

Тривалий час цей Кодекс регулював порядок і умови виконання та відбування тільки двох видів кримінальних покарань: позбавлення волі та виправних робіт. Порядок і умови виконання та відбування інших видів кримінальних покарань регулювалися низкою інших підзаконних нормативно-правових актів [21, с.27].

Смерть Й. Сталіна та викриття політики сталінського режиму мали вплив на систему державного управління, право, суспільне життя в цілому. До виправно-трудова законодавства у 1950–1960-х роках вносилися численні зміни, які лише в деякій мірі були спрямовані на його демократизацію, однак зміст і спрямованість діяльності тогочасних

виправно-трудових установ зазнали лише часткового реформування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК «Ек-сОб», 2000. – 632 с.
2. Історія України : навч.-метод. посіб. для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. М. Колесник та ін. ; за ред. В. М. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.
3. Коріненко П. С. Новітня історія України (1939–2007 рр.) : Ч. 4 / П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко, М. В. О. Бармак. – Тернопіль : Вид-во Астон, 2007. – 400 с.
4. Розвиток виправно-трудового права на Україні в перші роки радянської влади / Ю. О. Фролов. – Київ : Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1960. – 28 с.
5. Іваньков І. В. Роль і значення першої кодифікації виправно-трудового законодавства в Україні для організаційно-правових засад діяльності органів та установ виконання покарань / І. В. Іваньков // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. / КЮІ КНУВС. – 2005. – Вип. 10. – С. 351–358.
6. Андрущак О. Правові засади функціонування виправно-трудового права Української РСР у 1945–1991 рр. / Олена Андрущак // Підприємництво, госп-во і право. – 2011. – № 7. – С. 38–41.
7. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2-х кн. / Іван Білас. – К. : Либідь ; Військо України, 1994. – 428 с.
8. Кримінально-виконавче право України : підручник / за заг. ред. О. М. Джужи. – Київ : Атіка, 2010. – 752 с.
9. Прусс В. М. Пенітенціарна система України : монографія / Прусс В. М., Ягунов Д. В. – О. : Фенікс, 2006. – 252 с.
10. Уголовное законодательство СССР и союзных республик : сб. (Основные законодательные акты) / под ред. Д. С. Карева ; [сост. Е. М. Ворожейкин и др.]. – Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 531 с.
11. Історія держави і права України : підручник : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Том. 1. – Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – 580 с.
12. Исправительно-трудовое право / под ред. В. С. Тикунова. – М. : Изд-во «Юридическая литература», 1966. – 327 с.
13. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов. – 4-те вид., перероб. та доп. – Одеса : Фенікс, 2011. – 446 с.
14. Проблемы развития советского исправительно-трудового законодательства : сборник / под общ. ред. В. А. Познанского ; Министерство высшего и среднего специального образования СССР, Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского. – Саратов : Юрид. ин-т, 1961. – 284 с.
15. Безлепкин Б. Т. Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет / Безлепкин Б. Т. // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 79–87.
16. Історія держави і права Української РСР : в 2 т. – 2. 1937–1967 рр. / Б. М. Бабій. – К. : Наук. думка, 1967. – 428 с.
17. Развитие кодификации советского законодательства / отв. ред. С. Н. Братусь ; ВНИИ сов. Законодательства. – Москва : Юрид. лит., 1968. – 245с.
18. Правова система України: Історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008–. – Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 2008. – 728 с.

19. Гельфанд І. Розвиток радянського виправно-трудового права в УРСР / І. Гельфанд, А. Носенко // Радянське право. – 1967. – № 11. – С. 88–92.

20. В Президиуме Верховного Совета СССР // Советское государство и право. – 1964. – № 5. – С. 69.

21. Кримінально-виконавче право : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисоєд та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2015. – 392 с.

Лисогорова К. М. Виправно-трудове право в УРСР в період деєталінізації (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років) / К. М. Лисогорова // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 169–174 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_4_31.pdf

Досліджено загальні риси правотворчої діяльності у сфері виправно-трудового права в УРСР в період деєталінізації. Проаналізовано організацію та діяльність виправно-трудоуих установ в зазначений період.

Лисогорова Е.Н. Исправительно-трудоуое право в УССР в период деєталінізації (вторая половина 1950-х – первая половина 1960-х годов)

Исследованы общие черты правотворческой деятельности в сфере исправительно-трудоуого права в УССР в период деєталінізації. Проанализированы организация и деятельность исправительно-трудоуых учреждений в указанный период.

Lisohorova K.M. Correctional Labor Law in the Ukrainian SSR during the Period of De-Stalinization (Second Second Half of 1950's – The First Half of 1960's)

It was investigated common features in the law-making correctional labor law in the Ukrainian SSR during the period of de-Stalinization. The analysis organization and operation of correction system during this period are analyzed.